

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: [572.71: 904.5] (477.25) «15/17»

Юрій Долженко

КРАНІОЛОГІЯ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ XVI–XVIII СТ. (МОГИЛЬНИК ПО ВУЛ. ЮРКІВСЬКА, 3)

У статті проаналізовано черепи людей, похованих у м. Києві в XVI–XVIII ст. Використовувались дві краніологічні методику: краніометрія та етнічна краніоскопія. Проведено порівняльний аналіз морфологічних комплексів цієї вибірки з мешканцями Східної Європи XIV–XX ст. Визначено, що, за даними краніометрії, простежується слабкий зв'язок чоловічої вибірки з такими групами, як, Київський Михайлівський монастир, Вишгород, Чигирин. Своєю чергою, широколиця жіноча досліджувана серія, за даними краніометрії, морфологічно подібна до черепів із м. Батурина. За етнічною краніоскопією простежується схожість досліджуваної групи до київської вибірки з цвинтаря по вул. Ярославська (Поділ), сумської групи та певною мірою до латишів. Загалом виявлено неоднорідність досліджуваної серії.

Ключові слова: Київ, краніометрія, краніоскопія, археологія, цвинтар.

У липні-листопаді 2003 р. загін Подільської постійної археологічної експедиції провадив стаціонарні дослідження у північно-західній частині Київського Подолу, за адресою вул. Юрківська, 3, пов'язані з майбутніми будівельними роботами на вказаному майданчику [25, с. 3–24]. Керівники робіт: старший науковий співробітник Інституту археології Національної Академії Наук України (ІА НАНУ – примітка автора), кандидат історичних наук М. Сагайдак (начальник Подільської експедиції) і науковий співробітник ІА НАНУ, кандидат історичних наук М. Сергєєва (начальник загону).

«Життєдіяльність на більшій частині згаданого району Подолу припинилася в післямонгольські часи, а в XVII–XVIII ст. ця територія знову густо заселилася й відома з архівних джерел під назвою Плоскої слободи. Нижче від будівлі 1 було виявлено велику кількість поховань, що займали всю площу розкопу. Поховання належали як дорослим обох статей, так і дітям [25, с. 3–24]. Вони розміщалися в кілька горизонтів. Слід зазначити наявність великої кількості перепоховань і безладно розташованих перевідкладених людських кісток, які походили з повністю зруйнованих поховань, що змішалися з ґрунтом горизонту 1. Горизонт 1 був буквально насичений перевідкладеними кістками. Таке становище вказує на тривале функціонування цвинтаря. Збереженість кістяків, як правило, погана, що пояснюється як інтенсивністю тривалого використання цвинтаря протягом періоду, коли поховання постійно порушувалися більш пізніми, так і структурою ґрунту горизонту» [25, с. 3–24].

Усього археологами розкрито 118 поховань, не враховуючи перепоховань, що не одержали номерів, і перевідкладених кісток. Більшість поховань безінвентарні, покійники витягнуті на спині, руки схрещені на грудях або на поясі. Орієнтація західна, південно-західна чи південно-південно-західна. Іншими словами, поховання виконано за звичайним обрядом, характерним для пізньосередньовічних київських поховань. Три з досліджених поховань були в склепах [25].

Згідно з даними М. Сагайдака та М. Сергєєвої, більшість поховань з західноєвропейськими монетами може датуватися серединою – другою половиною XVII ст. Одне поховання містить монети XV і XVI ст. і може датуватися другою половиною – кінцем XVI ст. Це поки що єдине поховання на ділянці, для якого документально засвідчено таку дату. Таким чином, судячи із речового матеріалу, цвинтар існував досить довго, принаймні з XVI або XVII – по XVIII ст. Цьому не суперечить наявність декількох горизонтів поховань і значна кількість перепоховань та поховань, повністю зруйнованих пізнішими [18 с. 192; 25, с. 3–24].

Антропологічні дослідження населення Київського Подолу пізнього середньовіччя відбувались досить нерівномірно: низка аспектів, зокрема краніометричні, одонтологічні, краніоскопічні, остеометричні тощо залишаються майже не висвітленими. Краніологічні матеріали XV–XVII ст. із південної частини Подолу [18, с. 104–133], вперше були досліджені В. Дяденко та частково опубліковані (тільки 6 ознак) П. Покасом, у яких дослідник висунув гіпотезу про присутність в похованнях XV–XVII ст. по вул. Андріївській та Волоській, вихідців із Вірменії [22, с. 134–137]. П. Покасом наголошувалося на подальшому накопиченні джерелознавчої бази з антропології давнього Києва всіх періодів його історії, тому варто заповнити прогалини дослідження цієї теми [22].

Стать і вік похованих визначала аспірантка П. Вікторова за особливостями будови черепа та кісток посткраніального скелета, зокрема тазового відділу. Одночасно статеві-вікові визначення й виміри цього матеріалу автор проводив у антропологічній лабораторії відділу біоархеології ІА НАНУ. Виміри черепів проведено за стандартною краніологічною методикою [2; 35]. За Рудольфом Мартіном, вказується нумерація ознак. Назомаллярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм [2, рис. 14, с. 55]. Для оцінки вимірювальних даних використовувались таблиці розмірних категорій у світовому масштабі, які склав Г. Дебец [2]. Усього було досліджено 65 поховань з вул. Юрківська (33 чоловічих і 31 жіночих черепи та їх уламки). Поховання під шифром 1014 автор записав як не визначене за статтю, тому воно не входить до середніх даних, оскільки абсолютні лінійні розміри переважно перебільшують межі дуже великих жіночих показників.

Характеристика краніологічного типу мешканців київського Подолу, похованих за адресою вул. Юрківська, 3 (внутрішньо груповий аналіз). Середні дані за всіма ознаками розміщено у табл. 1–3. Вони і є основою краніологічної характеристики досліджуваного цвинтаря по вул. Юрківська. У цілому чоловіча серія добре збережена. Черепи не дуже масивні. Це підтверджується невеликим м'язовим рельєфом на потилиці й малим потиличним горбом (1,7 бала). Соскоподібні відростки – помірних розмірів (2,3 бали).

Чоловіча серія характеризується помірною довжиною та шириною черепа й складається з 10 мезокранних, 2 доліхокранних та 15 брахікранних черепів, в середньому, за черепним індексом (80,3) вона помірно брахікранна. Горизонтальний обхват черепів через краніометричну точку офріон (за абсолютними розмірами) помірний. Висотний діаметр черепної коробки (за абсолютними розмірами) середній. За відносною висотою та першим висотно-повздовжнім показником до вибірки належить 7 середньо високих (ортокранних) та 14 високих (гіпсікранних) черепів, у середньому серія гіпсікранна, на межі з помірними показниками. Низьких черепів не виявлено. За другим висотно-поперечним індексом чоловіча вибірка складається з 7 низьких (тайпенкранних), 8 середніх (метріокранних) та 7 високих (акрокранних) черепів. У середньому за другим висотно-поперечним індексом серія метріокранна, що говорить про загалом помірну висоту черепа в цій групі. Вушну висоту виміряно на 24 черепах, вона перебуває в межах середніх розмірів. Лобна кістка має середню ширину у фронтальній площині та велику – в дорсальній. Ширина потилиці помірна. Дуже малих категорій розмірів не виявлено, але є 5 черепів, у яких дуже велика ширина потилиці.

Виличний діаметр в середньому помірний (134,5 мм); його варіація велика: від 123,3 мм у черепа під шифром 1009 до 142,3 мм у черепа під шифром 50. Верхня висота мезогнатного обличчя, визначена за даними 32 черепів, належить до малої категорії розмірів (67,5 мм). При цьому відносна ширина обличчя за верхньолицевим індексом (50,5) характеризується як помірна (мезен), а загальнолицевий індекс – як великий (лептопрозопія). Втім, слід врахувати дуже малу кількість черепів ($n=3$), визначених за даним показником (90,7). Назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання мають малі розміри (відповідно $136,3^\circ$ і $126,8^\circ$), що свідчить про сильно профільоване обличчя, глибина іклової ямки в середньому помірна.

Відносно мала висота орбіт і середня їх ширина зумовлюють помірний орбітний індекс, що вказує на середні орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії з вул. Юрківської характеризується помірною шириною та висотою. Носовий індекс (49,0) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Нижній край грушоподібного отвору має антропінну форму в 70,9 %. (Anthropinae). Своєю чергою, передньоносову ямку (Fossae praenasales), зафіксовано у 29,0 % черепів. За світовими мірками, чоловіча серія характеризується сильним випинанням носових кісток відносно лінії вертикального профілю обличчя ($30,3^\circ$). Передньоносова ость у серії виступає помірно: 3,3 бала за П. Брока [31]. Перенісся середньо високе за симотичним і високе за дакріальним індексом. Таким чином, будова носової ділянки свідчить про європеїдні риси. Загальний кут обличчя в серії з вул. Юрківської становить $84,4^\circ$ і вказує на мезогнатне обличчя. Отже, за комплексом краніологічних ознак міська чоловіча серія XVI–XVIII ст. з вул. Юрківської відноситься до великої європеїдної раси.

Порівняння квадратичних відхилень 69 основних ознак та індексів черепів з вул. Юрківської зі стандартними виявило, що чоловічі черепи відрізняються підвищенням мінливості за 30 ознаками (43,4 %) і зниженням за 19 (27,5 %). Стандартні становлять тільки 20 ознак (28,9 %) із досліджених 69 (табл. 1). Це свідчить про неоднорідність серії.

Таблиця 1

**Середні розміри та індекси чоловічих черепів XVI–XVIII ст.
з вул. Юрківська київського Подолу**

№ за Р. Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	179,9	28	6,3	1,19	0,84	168,0	193,0
8	Поперечний діаметр	144,3	29	7,0*	1,30	0,92	132,0	158,0
17	Висотний діаметр	135,4	23	5,2	1,08	0,77	126,4	144,0
5	Довжина основи черепа	102,3	23	4,7*	0,97	0,69	92,5	111,0
9	Найменша ширина лоба	96,9	33	4,4	0,77	0,54	87,5	107,0
10	Найбільша ширина лоба	122,3	30	6,8*	1,24	0,88	108,0	133,0
11	Ширина основи черепа	126,0	25	6,1*	1,21	0,86	113,0	139,2
12	Ширина потилиці	111,5	22	6,2*	1,33	0,94	102,0	127,5
45	Вилічний діаметр	134,5	27	5,7*	1,10	0,78	123,3	142,3
40	Довжина основи обличчя	98,6	20	4,4**	0,98	0,69	89,0	106,0
48	Верхня висота обличчя	67,5	32	3,9	0,69	0,49	60,0	78,5
47	Повна висота обличчя	123,7	5	4,0**	1,77	1,25	117,4	128,1
43	Верхня ширина обличчя	105,1	30	4,0	0,74	0,52	96,9	114,2
46	Середня ширина обличчя	96,3	30	5,2*	0,95	0,67	86,0	111,0
55	Висота носа	51,2	32	2,6**	0,46	0,33	47,0	56,8
54	Ширина носа	25,1	30	1,6**	0,29	0,35	22,4	28,0
51	Ширина орбіти	41,9	32	1,7*	0,30	0,22	39,3	45,6
52	Висота орбіти	32,6	32	2,6*	0,45	0,32	28,9	40,8
20	Вушна висота	114,8	24	4,2	0,86	0,61	109,1	125,0
SC (57)	Симотична ширина	9,8	32	1,4**	0,25	0,18	7,0	12,5
SS	Симотична висота	4,7	32	1,4*	0,24	0,17	2,6	8,8
MC (50)	Максифронтальна ширина	19,5	32	2,7	0,48	0,34	16,1	23,4
MS	Максифронтальна висота	8,4	32	1,1	0,20	0,14	6,0	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,7	31	1,9**	0,33	0,24	20,0	29,0
DS	Дакріальна висота	12,4	31	1,4	0,25	0,17	10,0	15,0
FC	Глибина іклової ямки	-5,8	32	1,6*	0,29	0,20	-3,0	-8,0
32	Кут профілю лоба від nas.	84,8°	16	5,6*	1,41	1,00	76,0°	92,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	76,2°	16	5,2*	1,29	0,92	70,0°	86,0°
72	Кут загально лицьовий	84,4°	16	3,4*	0,86	0,61	80,0°	92,0°
73	Кут середньої частини обличчя	85,5°	16	3,5*	0,88	0,62	79,0°	93,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	77,3°	16	5,0**	1,24	0,88	69,0°	88,0°
75(1)	Кут виступання носа	30,3°	30	5,0*	0,91	0,65	20,0°	40,0°
77	Назо-маллярний кут	136,3°	30	4,0**	0,74	0,52	128,0°	144,5
∠ Zm	Зигомаксиллярний кут	126,8°	29	5,9*	1,10	0,77	115,0°	135,3
	Надперенісся	2,1	35	0,5	0,08	0,06	1,0	3,0
	Надбрівні дуги	1,8	35	0,4	0,07	0,05	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	1,7	27	1,1	0,21	0,15	0,0	4,0
	Соскоподібний відросток	2,3	26	0,6	0,11	0,08	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	3,3	29	0,7	0,13	0,09	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	514,8	24	16,6*	3,38	2,39	486,0	544,0
24	Поперечна дуга	319,2	24	11,2*	2,28	1,61	301,0	344,0
25	Сагітальна дуга	361,4	22	12,3**	2,61	1,85	339,0	383,0
26	Лобна дуга	132,5	30	6,3	1,15	0,81	110,0	136,0
27	Тім'яна дуга	125,2	24	7,9	1,61	1,14	112,0	143,0
28	Потилична дуга	112,7	22	7,1	1,51	1,01	100,0	129,0

29	Лобна хорда	111,1	32	4,8	0,84	0,59	103,5	119,0
30	Тім'яна хорда	113,4	23	6,4*	1,34	0,95	102,0	129,0
31	Потилична хорда	96,1	22	4,5**	0,95	0,67	90,0	105,0
60	Довжина альвеолярної дуги	54,0	26	3,2*	0,65	0,46	48,2	61,0
61	Ширина альвеолярної дуги	62,8	26	4,5*	0,88	0,62	51,5	70,0
62	Довжина піднебіння	47,8	28	3,1	0,59	0,42	39,7	53,6
63	Ширина піднебіння	37,5	26	3,1*	0,60	0,42	31,6	42,5
7	Довжина потиличного отвору	36,6	18	3,1*	0,73	0,51	30,8	42,8
16	Ширина потиличного отвору	30,7	18	2,2	0,53	0,37	27,2	35,4
Sub. NB	Висота вигину лоба	24,3	32	2,7*	0,48	0,34	18,8	32,0
OS	Висота вигину потилиці	25,4	22	3,4	0,73	0,52	18,0	31,0
Індекси:								
8:1	Черепний	80,3	27	4,4*	0,84	0,59	73,6	89,3
17:1	Висотно-поздовжній	75,6	22	2,9	0,62	0,44	70,9	82,9
17:8	Висотно-поперечний	94,2	22	5,8*	1,23	0,87	82,2	105,2
9:8	Лобно- поперечний	67,1	29	2,9**	0,54	0,38	61,4	71,9
20:1	Висотно-поздовжній	64,0	21	2,2**	0,49	0,35	60,2	70,2
20:8	Висотно-поперечний	79,8	23	3,2	0,66	0,47	73,7	86,8
10:8	Коронарно-поперечний	84,7	29	3,1	0,57	0,40	76,7	89,6
9:10	Широтний лобний	79,2	31	3,1**	0,55	0,39	73,9	87,0
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,7	24	3,2**	0,66	0,47	84,2	97,5
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,5	21	3,4	0,73	0,52	43,1	56,9
9:45	Лобно-виличний	71,8	26	2,9**	0,58	0,41	65,9	76,0
10:45	Коронарно-виличний	91,0	25	4,6*	0,92	0,65	80,8	99,5
40:5	Виступання обличчя	97,0	20	3,5**	0,78	0,55	90,1	105,3
48:45	Верхній лицевий	50,5	27	2,5**	0,47	0,33	47,1	56,5
47:45	Загально лицевий	90,7	3	4,4**	2,52	1,78	86,6	95,3
54:55	Носовий	49,0	30	3,8**	0,69	0,48	43,1	56,9
DS:DC	Дакріальний	52,7	31	6,6**	1,19	0,84	39,2	65,2
SS:SC	Симотичний	48,7	32	10,8	1,91	1,35	32,7	83,3
MS:MC	Максилофронтальний	43,0	32	6,7	1,19	0,84	30,8	61,0
52:51	Орбітний максило-фронтальний	77,9	32	4,8	0,84	0,60	67,4	89,7
63:62	Піднебінний	78,5	24	7,4	1,51	1,07	62,2	91,3
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,5	24	8,1*	1,64	1,16	101,9	129,4

M – середні величини, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, m(M) – помилка середньої арифметичної, ms – середня помилка сигми, * більше за стандартні величини квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

У жіночій серії вул. Юрківської більшість черепів (21) мають брахікранну форму черепної коробки (84 %), 4 виявились мезокранними (16 %). Доліхокранні морфологічні типи відсутні. Рельєф перенісся, надбрів'я та потилиці незначний, розміри соскоподібних виростків невеликі. Висотно-поздовжній і висотно-поперечний показники досить чітко віддзеркалюють співвідношення між висотним і горизонтальними діаметрами черепної коробки в дослідженій серії (табл. 2). Обидва індекси досить різні у світових варіаціях цих показників: висотно-поздовжній індекс гіпсікранний (високі черепа), а висотно-поперечний – тайпенокранний (низькі черепа). Вушна висота помірна (110,9 мм). Широтний лобний показник лоба потрапляє до категорії малих величин. Ширина потиличної кістки велика.

Обличчя, за середнім діаметром вилиць, який дорівнює 129,0 мм, потрапляє до категорії великих величин. Загальний лицевий кут свідчить про помірне випинання обличчя у вертикальній площині, тобто воно мезогнатне. Верхня та повна висота обличчя помірні, як і верхньолицьовий індекс (мезен). Горизонтально обличчя в середньому профільоване сильно як на верхньому рівні, так і на середньому. Тільки один череп з поховання 12 має дещо сплющене обличчя на рівні орбіт. Орбіти помірно широкі та малої висоти, за показником (80,1) – мезоконхія.

Носовий отвір характеризується як помірно високий і середньо широкий, носовий індекс також входить до середньої категорії розмірів (мезоринія). Перенісся низьке за симотичним і високе за дакріальним індексом, що свідчить про певну асиметрію носових кісток у групі. Випинання носа щодо рівня профілю обличчя значне (28,9°). Водночас глибина іклової ямки в середньому помірна.

Порівняння квадратичних відхилень 62 основних ознак (без максиллофронтальних вимірів і показника) та індексів жіночих черепів з вул. Юрківська зі стандартними виявило, що черепи відрізняються підвищенням мінливості за 34 ознаками (54,8 %) і зниженням за 12 (19,3 %). Стандартні тільки 15 ознак (24,1 %) із досліджених 62 (табл. 2). Отже, як і у випадку з чоловічою групою, це свідчить про неоднорідність жіночої серії.

Таблиця 2

**Середні розміри та індекси жіночих черепів XVI–XVIII ст.
київського Подолу, вул. Юрківська, 3**

№ За Р. Мартіно м	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	171,1	26	7,6*	1,48	1,05	158,0	190,0
8	Поперечний діаметр	141,9	30	5,3*	0,96	0,68	132,0	151,0
17	Висотний діаметр	129,5	23	5,9*	1,23	0,87	118,0	140,0
5	Довжина основи черепа	96,9	21	4,2*	0,91	0,65	91,5	107,8
9	Найменша ширина лоба	94,6	30	4,7*	0,85	0,60	87,5	103,0
10	Найбільша ширина лоба	120,9	24	5,7*	1,17	0,83	107,6	131,5
11	Ширина основи черепа	122,8	23	6,3*	1,31	0,93	107,5	135,0
12	Ширина потилиці	110,2	23	5,4*	1,12	0,79	102,0	124,0
45	Виличний діаметр	129,0	29	6,1*	1,13	0,80	120,0	139,0
40	Довжина основи обличчя	95,1	17	5,5*	1,33	0,94	87,7	111,0
48	Верхня висота обличчя	64,7	27	4,3*	0,83	0,58	55,7	72,0
47	Повна висота обличчя	107,1	2	0,1**	0,05	0,04	107,0	107,1
43	Верхня ширина обличчя	101,5	22	2,8**	0,60	0,42	96,5	106,5
46	Середня ширина обличчя	94,4	22	4,0**	0,86	0,61	88,0	102,5
55	Висота носа	49,2	29	2,6	0,49	0,35	43,3	54,3
54	Ширина носа	24,1	28	2,0*	0,38	0,27	20,2	27,5
51	Ширина орбіти	39,9	31	1,4**	0,26	0,18	37,3	43,5
52	Висота орбіти	32,1	31	2,5*	0,46	0,32	27,4	38,1
20	Вушна висота	110,9	20	4,0	0,90	0,64	102,6	118,4
SC (57)	Симотична ширина	9,4	29	1,9	0,35	0,25	6,0	14,0
SS	Симотична висота	4,1	27	1,0*	0,19	0,14	2,5	6,0
MC (50)	Максиллофронтальна ширина	20,4	25	1,9	0,39	0,27	17,0	23,0
MS	Максиллофронтальна висота	8,1	25	1,1	0,23	0,16	6,0	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,8	24	2,0	0,40	0,28	20,0	27,2
DS	Дакріальна висота	11,4	24	2,0*	0,42	0,29	4,0	13,3
FC	Глибина іклової ямки	-5,2	23	1,9*	0,40	0,28	-2,0	-9,0
75(1).	∠ Кут виступання носа	28,9°	21	6,2*	1,34	0,95	20,0°	44,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	138,4	26	4,6	0,91	0,64	131,0	149,5
∠ Zm.	Зигомаксиллярний кут	128,2	27	4,2**	0,81	0,58	119,9	134,8
	Надперенісся	1,5	29	0,5	0,08	0,06	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,4	26	0,4	0,07	0,05	1,0	3,0
	Зовнішній потиличний бугор	0,7	23	0,8	0,17	0,12	0,0	2,0
	Соскоподібний відросток	2,1	21	0,6	0,14	0,10	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	3,6	23	0,9	0,20	0,14	2,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	501,0	20	17,3	3,87	2,74	470,0	538,0
24	Поперечна дуга	300,4	21	11,0	2,39	1,69	295,0	341,0

25	Сагітальна дуга	345,7	18	14,0	3,31	2,34	327,0	375,0
26	Лобна дуга	120,6	23	7,2*	1,45	1,02	102,0	131,0
27	Тім'яна дуга	118,1	24	7,8	1,59	1,07	106,0	135,0
28	Потилична дуга	109,7	20	7,3	1,62	1,05	96,0	128,0
29	Лобна хорда	107,6	25	5,8*	1,17	0,82	95,5	117,3
30	Тім'яна хорда	106,9	21	5,9	1,28	0,91	98,5	119,0
31	Потилична хорда	92,8	21	5,2*	1,14	0,80	87,0	105,0
60	Довжина альвеолярної дуги	52,5	23	3,6*	0,76	0,53	46,3	61,0
61	Ширина альвеолярної дуги	62,2	19	3,3	0,75	0,53	56,0	67,9
7	Довжина потиличного отвору	35,8	16	2,5	0,64	0,45	31,0	40,7
16	Ширина потиличного отвору	30,5	16	2,4*	0,59	0,42	26,0	34,2
Sub. NB	Висота вигину лоба	24,6	24	2,5*	0,51	0,36	18,8	29,0
OS	Висота вигину потилиці	25,0	24	3,0	0,61	0,43	20,0	32,0
Індекси:								
8:1	Черепний	82,8	25	3,2	0,63	0,45	77,0	87,6
17:1	Висотно-поздовжній	75,4	20	4,0*	0,90	0,64	67,0	82,9
17:8	Висотно-поперечний	90,8	21	5,6*	1,23	0,87	79,7	102,4
9:8	Лобно- поперечний	67,0	27	2,8**	0,54	0,38	61,9	71,5
20:1	Висотно-поздовжній	64,3	18	2,4	0,58	0,41	58,3	68,2
20:8	Висотно-поперечний	77,8	19	3,6*	0,83	0,59	70,3	82,4
10:8	Коронарно-поперечний	85,4	26	2,9	0,57	0,40	80,7	93,3
9:10	Широтний лобний	78,5	26	2,9**	0,58	0,41	72,0	83,6
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	91,2	26	3,4**	0,66	0,47	83,8	97,9
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,2	18	4,5*	1,05	0,74	43,1	59,0
9:45	Лобно-вличний	73,0	25	4,0*	0,80	0,57	66,4	81,7
10:45	Коронарно-вличний	93,1	24	4,0	0,82	0,58	86,1	100,8
40:5	Виступання обличчя	98,1	17	5,0*	1,22	0,87	91,0	105,3
48:45	Верхній лицевий	50,4	25	2,5**	0,50	0,35	45,4	56,3
47:45	Загально лицевий	86,4	2	3,5**	2,50	1,77	83,9	88,9
54:55	Носовий	49,0	28	4,8*	0,90	0,64	42,5	60,6
DS:DC	Дакріальний	49,2	24	6,6**	1,35	0,96	36,0	60,0
SS:SC	Симотичний	43,9	26	9,4**	1,85	1,31	33,2	73,2
MS:MC	Максилофронтальний	39,9	24	5,6	1,15	0,81	30,0	50,0
52:51	Орбітний	80,1	30	5,7*	1,04	0,73	68,5	93,4
63:62	Піднебінний	83,5	21	11,7	2,55	1,81	68,4	122,9
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,0	20	7,2	1,62	1,15	104,0	128,9

*більше за стандартні величини квадратичного відхилення; **менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Статевий диморфізм. Щоб виявити напрямки можливих відмінностей між чоловічими й жіночими черепами могильника вул. Юрківська, вираховано коефіцієнти статевого диморфізму (далі – КСД) за основними ознаками мозкового відділу. Середній стандартний КСД для 24 лінійних розмірів становить 1,054 [2, табл. 12–13, с. 123–125]. У нашому випадку коефіцієнт статевого диморфізму трохи більший за 1,057. Питання про КСД розширив А. Євтеєв [16]. Як зазначає дослідник, під час розрахунку КСД важливо, яку кількість чоловіків і жінок було залучено. У нашому випадку, при підрахуванні КСД досліджено від 23 – до 33 чоловічих і жіночих черепів. Таким чином, у більшості випадків (60,0 %), емпіричні КСД не вкладаються в межі середніх даних. Тому можна припустити, що жіночі черепи певною мірою відрізнялися від чоловічих. Перевіримо ці припущення. За методом визначення випадковості або не випадковості відхилення від КСД [16, с. 22], обґрунтовані висновки про різні морфологічні варіанти чоловіків і жінок можна зробити тільки тоді, коли КСД краніологічних ознак помітно відрізняються від середніх величин. За даними А. Євтеєва, найінформативніші такі ознаки: поздовжній (1) і висотний діаметр черепної коробки (17), довжина основи черепа (5), довжина основи обличчя (40), висота орбіти (52), висота носа (55), ширина носа

(54). В однорідних серіях цим ознакам (особливо першим чотирьом) притаманний дуже стабільний рівень міжстатевих розбіжностей. Якщо КСД двох чи більше з цих ознак виходить за межі середніх значень, можна впевнено говорити про реальні морфологічні відмінності чоловіків і жінок у вибірці та припускати їх різне походження [16, с. 22]. У досліджуваному випадку (табл. 3) з 7 названих інформативних ознак 2 виходять за межі середніх значень (52; 55). Отже, можемо стверджувати про морфологічні відмінності та різне походження чоловіків і жінок у київській вибірці.

Таблиця 3

Порівняння коефіцієнта статевого диморфізму зі стандартними в серії із могильника по вул. Юрківська, 3

№ за Р. Мартином	Ознаки	Статевий диморфізм	Середні стандартні значення	Межа стандарту	Чоловіки (n=33)	Жінки (n=30)	Різниця
1	Поздовжній діаметр	1,051	1,049	1,044–1,054	179,9	171,1	8,8
8	Поперечний діаметр	1,022**	1,037	1,032–1,042	144,3	141,9	2,4
17	Висотний діаметр	1,046	1,047	1,043–1,053	135,4	129,5	5,9
5	Довжина основи черепа	1,056	1,054	1,042–1,063	102,3	96,9	5,4
9	Найменша ширина лоба	1,031	1,032	1,026–1,038	96,9	96,6	0,3
10	Найбільша ширина лоба	1,012**	1,040	1,034–1,046	122,3	121,7	0,6
11	Ширина основи черепа	1,026**	1,048	1,045-1,51	126,0	122,8	3,2
45	Виличний діаметр	1,043**	1,072	1,067–1,077	134,5	129,0	5,5
48	Верхня висота обличчя	1,044**	1,076	1,069–1,083	67,5	64,7	2,8
55	Висота носа	1,040**	1,061	1,054–1,068	51,2	49,2	2,0
54	Ширина носа	1,041	1,041	1,032–1,050	25,1	24,1	1,0
51	Ширина орбіти	1,048	1,041	1,034–1,048	41,9	39,9	2,0
52	Висота орбіти	1,016*	1,005	0,999–1,011	32,6	32,1	0,5
40	Довжина основи обличчя	1,037	1,042	1,037–1,047	98,6	95,1	3,5
SC (57)	Симотична ширина	1,042*	1,000	0,994–1,006	9,8	9,4	0,4
SS	Симотична висота	1,153**	1,207	1,199–1,215	4,7	4,1	0,6
DC (49a)	Дакріальна ширина	1,000**	1,056	1,049–1,063	23,7	23,8	-0,1
DS	Дакріальна висота	1,089**	1,113	1,105–1,121	12,4	11,4	1,0
12	Ширина потилиці	1,012**	1,038	1,033–1,043	111,5	110,2	1,3
46	Середня ширина обличчя	1,020**	1,054	1,049–1,059	96,3	94,4	1,9
43	Верхня ширина обличчя	1,035	1,040	1,035–1,045	105,1	101,5	3,6
60	Довжина альвеолярної дуги	1,029**	1,047	1,041–1,053	54,0	52,5	1,5

61	Ширина альвеолярної дуги	1,009**	1,054	1,048–1,060	62,8	62,2	0,6
20	Вушна висота	1,035**	1,046	1,042–1,050	114,8	110,9	3,9
23а	Горизонтальна окружність через офріон	1,028**	1,040	1,037–1,043	514,8	501,0	13,8

*коефіцієнт статевого диморфізму виходить за межі стандартних величин, більше за стандартні величини (** менше стандартних величин).

Міжгруповий багатовимірний аналіз. Для виявлення аналогів серед близьких до сучасності груп було вивчену серію і порівняно із широким колом порівняльних матеріалів XV–XX ст. зі Східної Європи. Як до канонічного [9, с. 212–230], так і до кластерного аналізу [9, с. 230–276], залучалися Санкт-Петербург XVIII ст. [19, с. 42–46]; Чигирин XVI–XVII ст. [24, с. 170–171]; Київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. [24, с. 179–180]; Вишгород XVII ст. [24, с. 185]; Лютецька XVII–XVIII ст. [11, с. 487–507]; Суми XVII–XVIII ст. [4, с. 67–89]; Батурин XVII–XVIII ст. [32, с. 40–56]; Луцьк XVII–XX ст. (збірна серія) [13, с. 368–386]; білоруси [1, с. 335–336], росіяни [1, с. 311–316], Себеж [1, с. 319–320], Стара Ладога [1, с. 317–318], українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII–XX ст. [1, с. 325–332]; білоруси Полісся XVIII–XIX ст. [29, с. 27–28]; Білгород XVII–XVIII ст. [3, с. 104–120]; Ярославль XVII ст. [7, с. 206]; Козино XVIII ст. [17, с. 433–440]. Латиші представлені двома серіями, які дослідила Р. Денисова, – Леймані XVII–XVIII ст. [8, с. 249–255] й Пургайлі XVIII ст. [8, с. 255–261] та трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. Алексеев, – Латиші-1 (м. Дурбе); Латиші-2 (західні); Латиші-3 (східні латиші з Лудзи) [1, с. 226–231]. Залучено литовців XVIII–XIX ст. [1, с. 234–235]; молдаван – одну вибірку XVII–XIX ст. – Варатік [6, с. 141–142].

У міжгруповому аналізі чоловічих і жіночих черепів використано 13 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність та один індекс: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота й ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

На розташування чоловічих серій (рис. 1, 2) за першим канонічним вектором (далі – KB) припадає 41,0 % загальної мінливості. Чоловіча група Юрківська з від'ємними значеннями I KB (–0,236) виявляє подібність до вибірок Старої Ладоги (–0,266) та Вишгорода (–0,299). На розподіл чоловічих серій за цим KB найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: поздовжній діаметр черепної коробки, ширина та висота орбіти, верхня висота обличчя і, меншою мірою, ширина носа (табл. 4).

За KB II (31,0 % загальної дисперсії) можна відзначити статистичну схожість досліджуваної групи з додатним значенням вектора (0,607) до вибірок із Михайлівського монастиря в Києві (0,637) та Чигирини (0,548). Для розподілу серій у координатному полі найбільш значущими виявилися симотичний індекс (від'ємні значення), кут випинання носових кісток (додатні значення), найменша ширина лоба з додатними значеннями вектора.

За III KB (27,8 % загальної дисперсії), чоловіча вибірка Юрківська з київського Подолу (рис. 2), з помірними від'ємними значеннями вектора (–0,384) виявляє подібність до латишів із Дурбе (–0,421). Для розподілу серій у координатному полі найбільш значущими виявилися поперечний і висотний діаметр черепної коробки, висота носа, виличний діаметр, назомаларний і зигомаксиларний кути обличчя (табл. 4).

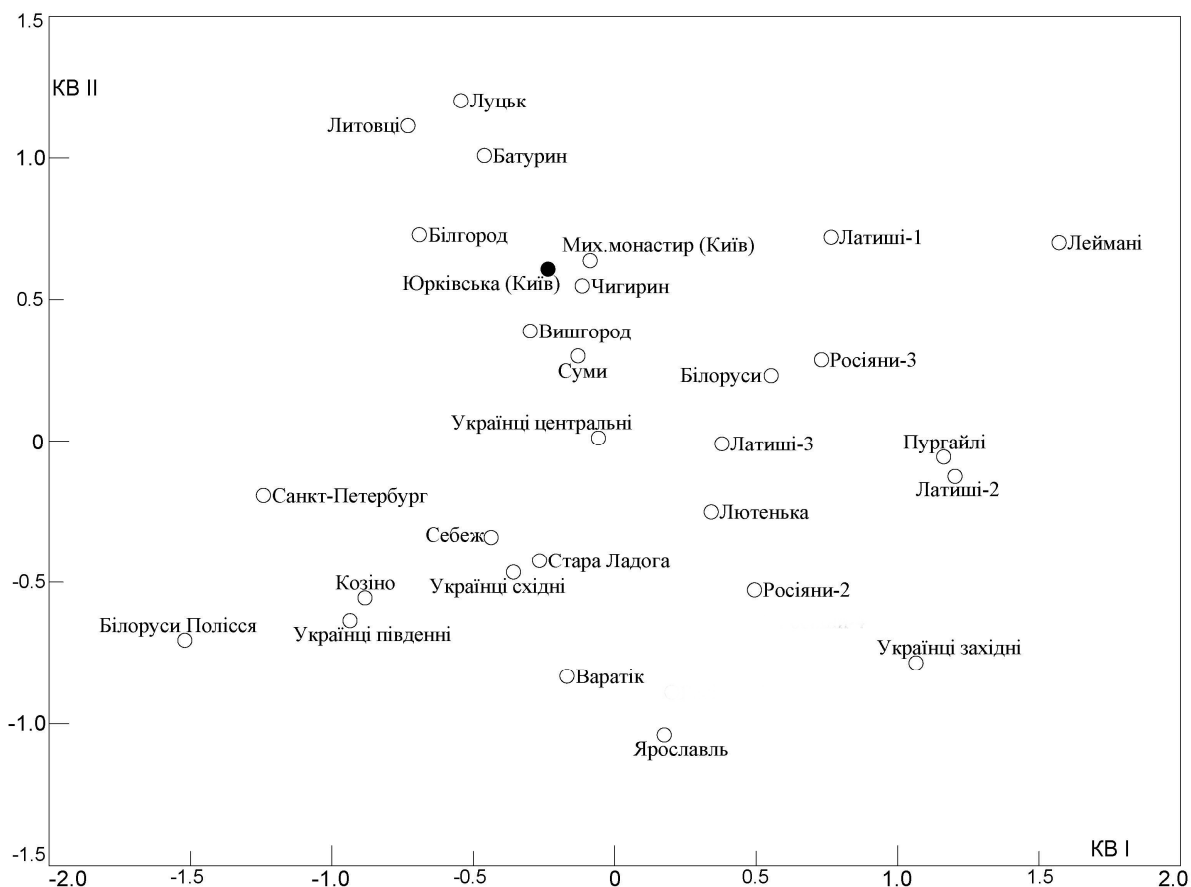

Рис. 1. Розташування 29 чоловічих серій у просторі I та II KB.

Таблиця 4

Коефіцієнти кореляцій I–III Канонічних векторів серед 29 чоловічих груп XV–XX ст.

Ознака	KB I	KB II	KB III
1. Поздовжній діаметр	0,759	0,343	-0,126
8. Поперечний діаметр	-0,272	0,237	0,543
17. Висотний діаметр (b-br)	-0,058	0,143	0,576
9. Найменша ширина лоба	0,155	0,389	0,099
45. Виличний діаметр	-0,045	0,288	0,458
48. Верхня висота обличчя	0,608	-0,430	-0,166
55. Висота носа	0,316	0,244	-0,654
54. Ширина носа	0,436	-0,093	-0,352
51. Ширина орбіти	0,890	0,109	0,276
52. Висота орбіти	0,670	0,393	-0,376
77. Назо-малярний кут	0,019	-0,370	0,546
∠Zmг. Зигмаксиллярний кут	-0,274	0,080	0,310
SS:SC. Симотичний індекс	0,108	-0,587	-0,505
75(1). ∠ Кут випинання носових кісток	-0,197	0,530	0,353
Внесок в загальну дисперсію (%)	41,048	31,071	27,881

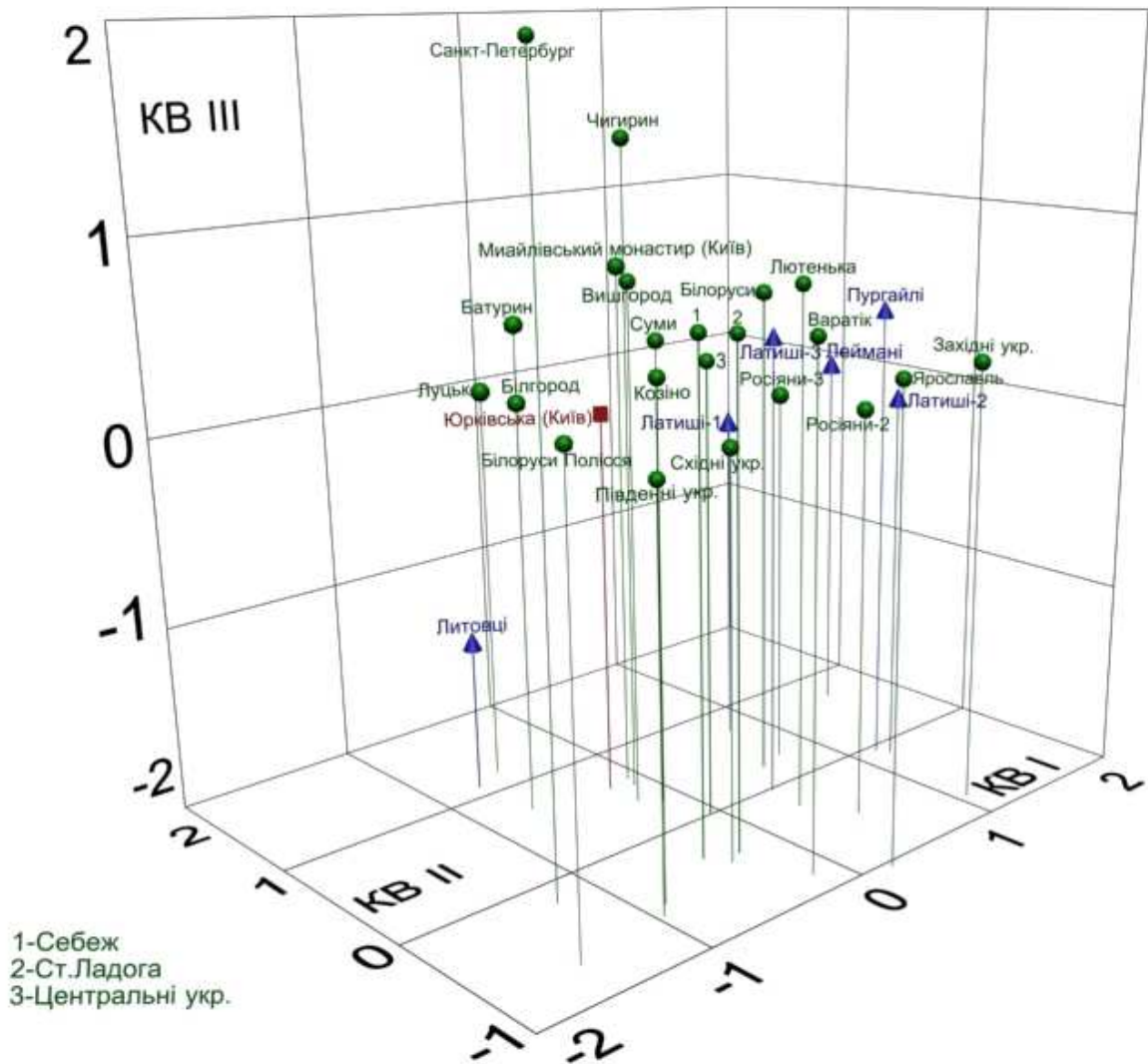

Рис. 2. Розташування 29 чоловічих серій у тривимірному просторі. Росіяни-2 (Південна колонізація, Орловська та Курська губернії); росіяни-3 (Одеса); Луцьк (збірна група).

За даними кластерного багатовимірного аналізу [9, с. 230–273], можна відзначити подібність досліджуваної групи на дванадцятому кроці кластеризації (дистанція 0,081) з двадцятью восьми до брахікранної (80,3) вибірки з м. Суми.

Отже, можна окреслити напрям зв'язку 33 чоловічих черепів з київського Подолу, піднятих з могильника по вул. Юрківська, 3. За даними краніометрії, при застосуванні 13 ознак та одного показника, за трьома КВ, виявляється статистична подібність серії до черепів з Чигирина, Київського Михайлівського монастиря та певною мірою латишів.

При порівнянні жіночої групи до канонічного аналізу ми додали нові серії: Жовнино XVI–XVIII ст. [12, с. 43–50; 33, с. 119–132], Ратнів XIV–XV ст. [10]; Рівне XVI–XVIII ст. [14].

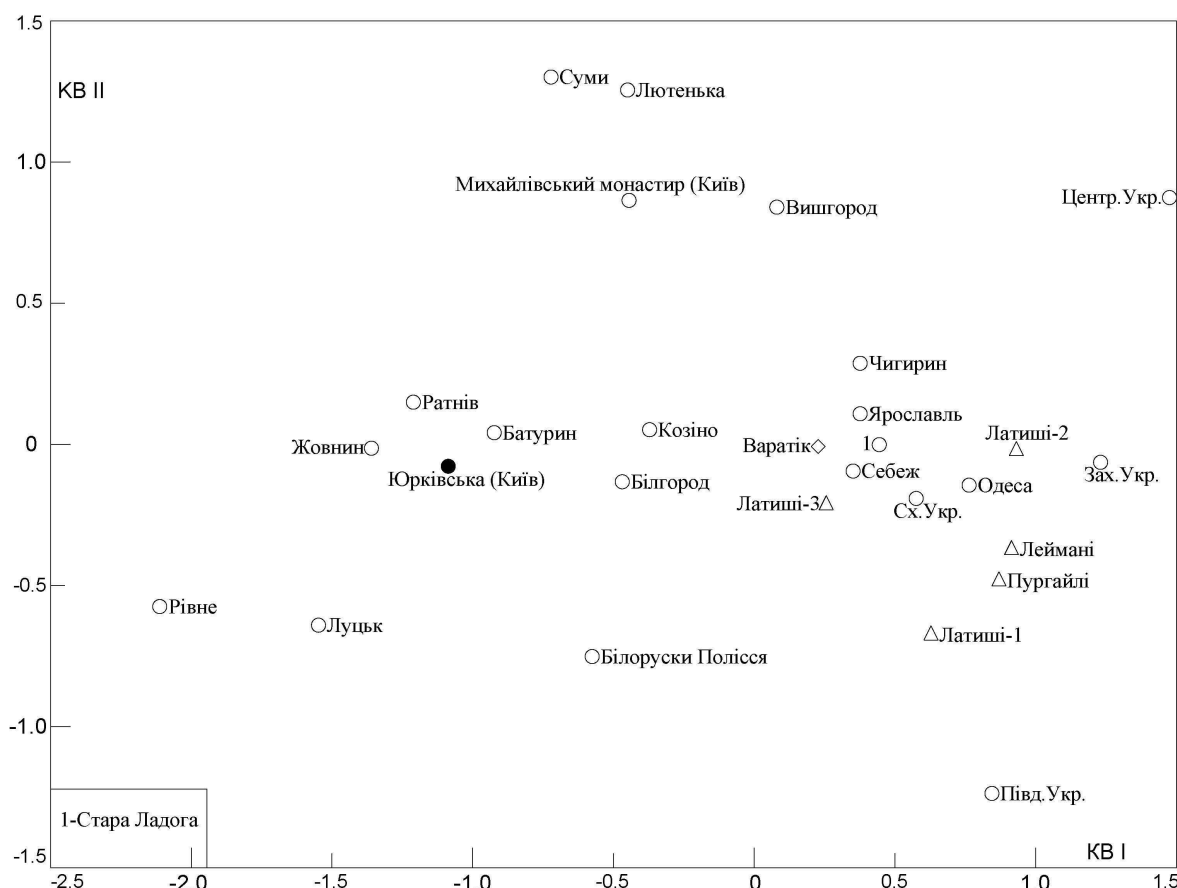
На розташування 30 жіночих серій за першим КВ припадає 57,4 % загальної мінливості. Жіноча група Юрківська з великим від'ємними значеннями I КВ (–1,087) виявляє подібність до черепів з Батурина (–0,924).

За другим КВ (24,0% загальної мінливості) можна знайти аналогії досліджуваної серії (–0,078) з вибіркою Себеж (–0,095), українками з західної частини України (–0,064) та латишками з західної Латвії (–0,020). В цілому, за даними краніометрії, простежується подібність досліджуваної жіночої групи і черепів із м. Батурина (рис. 3).

За даними кластерного багатовимірного аналізу, можна відзначити подібність досліджуваної жіночої групи на сьомому кроці кластеризації (–0,106) до української серії з м. Батурина.

Етнічна краніоскопія. Краніоскопічні дані значно доповнюють результати краніологічного аналізу. У цій роботі для характеристики черепів з київського Подолу по вул. Юрківська, 3 використовувалась система краніоскопічних ознак за методикою російського антрополога О. Козінцева [34, р. 213–244]. До серії ввійшло 85 черепів (чоловіки й жінки).

Рис. 3. Розташування 30 жіночих серій у просторі I та II КВ.

Враховувались 6 традиційних за згадану методикою краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (далі – ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ); задньовиличний шов (далі – ЗВШ); надорбітні отвори (далі – НО); потиличний індекс (далі – ПІ); частота підорбітного візерунку типу II (далі – ПОВ II). Для ПІ, ІППШ, ЗВШ, НО та ПОВ II дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались напівсуми чоловічих і жіночих значень. Відсотки підраховувалися за допомогою авторської програми російського антрополога, кандидата історичних наук. А. Громова.

Як ми знаємо, до комплексу ознак, характерних для європеїдних груп, входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі ІППШ. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак [21, с. 71–79]. Спробуємо проаналізувати досліджувану вибірку.

ПІ, який указує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та водночас лямбдоподібного шва, становить 8,7 % (83 спостережень) і, таким чином, у похованих по вул. Юрківській, 3 він виявився низьким, навіть меншим, ніж у групи з вул. Ярославської [28] (табл. 5).

КВШ у цілому частіше трапляється в європеїдів ніж у монголоїдів [20, с. 55]. Таким чином, досліджувана серія з показником у 40,4 % (184 спостереження) має помірні відсотки цієї ознаки, враховуючи, що середня статистична норма КВШ для європеїдів – 32,9 % [20, с. 55]. Провести аналогії також можна з київською вибіркою Ярославська [23].

ЗВШ на черепах становить 6,3 % (94 спостереження), що свідчить про європеїдність групи [20, с.].

ПОВ-II в досліджуваній серії становить 48,8 % (88 спостережень). Можна констатувати помірний відсоток ПОВ-II на черепах. Аналогії ознаки знаходимо в людей, похованих недалеко, по вул. Ярославська [28, с. 249–254].

ІППШ малий. Він становить 58,3 % (96 спостережень). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % [20, с. 110], можна вважати досліджувану серію такою, де ця ознака специфічна й перебуває на межі східного та західного «полюсів».

Можна констатувати, що частоти НО [30, с. 119–128] на людських черепах із Юрківської малі – 23,6 % (110 спостережень). Це також свідчить про європеїдність групи.

Таблиця 5

Частоти краніоскопічних ознак в краніологічних серіях XVI–XVIII ст. Юрківська, Ярославська (Київський Поділ) та вибіркові порівняльні дані (%)

№ з/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Юрківська (Київський Поділ)	XVI–XVIII	8,7 (83)	48,8 (88)	6,3 (94)	40,4 (184)	58,3 (96)	23,6 (110)
2.	Ярославська (Київський Поділ)	XVII–XVIII	12,5 (35)	51,8 (27)	3,4 (29)	43,3 (60)	57,1 (28)	29,5 (44)
3.	Суми	XVII–XVIII	3,8 (50)	43,1 (44)	6,0 (50)	30,2 (108)	66,0 (50)	35,1 (54)
4.	Латиші (район Лудзи)*	XVIII	5,9 (34)	51,7 (29)	10,7 (75)	40,3 (163)	60,2 (93)	30,3 (131)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – під орбітний візирунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В скобках вказано загальна кількість спостережень. * Величини, вираховані О. Козінцевим.

Порівняльний багатовимірний аналіз. Для порівняння було залучено 18 груп, з яких 4 дослідив д. і. н. О. Козінцев: поляки, росіяни, латиші, литовці [34, р. 213–244], а решту – автор статті. За дискретно-варіаційними ознаками, використовувався метод головних компонент [9, с. 76–117]. Залучалися 6 перерахованих ознак. Застосовувалася статистична програма PCOMP, яка повністю аналізує головні компоненти й вирішує зворотнє факторне завдання: знаходить значення кожного компонента для кожного об'єкта. Програма PCENDU виконує кластерний аналіз матриці евклідових дистанцій незваженим парно-груповим методом [9, с. 230–276]. Дендрограми малювалися окремо за результатами аналізу методу головних компонент, з використанням координат центроїдів трьох перших векторів.

Головна компонента I (26,1% загальної мінливості) визначає додатний зв'язок клиноподібного-верхньощелепного шва (0,829), а також задньовиличного шва (0,518). Названа компонента роз'єднала такі групи, як київський Арсенал (–1,733) [15, с. 11–17] Луцьк (–1,389), збірна серія росіян (–1,287), для яких характерні великі від'ємні значення ГК, з вибірками Рівне (1,944), Чигирин (2,027), Берестечко (1,901) [27] з додатними показниками компоненти (Рис. 4). Досліджувана група отримала малі від'ємні значення ГК (–0,301) та виявила найбільшу подібність до київської серії з Подолу – Ярославська (–0,362).

ГК II (21,6% загальної мінливості) розмежовує групи також за двома ознаками: ПІ та ПОВ-II (додатні значення). Досліджувана група отримала великі від'ємні значення ГК (–0,948) та виявилась подібною до групи з Берестечка (–0,996), сумської вибірки (–0,741), також можна знову відзначити київську серію з вул. Ярославської (–0,509) та латишів (–0,442).

Прикметно, що, за даними кластерного багатовимірного аналізу, вже на першому кроці кластеризації (з 17) вибірка з Юрківської виявила подібність до серії латишів на дуже малій дистанції (0,530), утворивши окремий кластер із названих двох груп, враховуючи, що загальну дистанцію відзначено як 4,258.

Загалом, за даними аналізу ГК, досліджувана група тяжіє до київської вибірки з цвинтаря по вул. Ярославська (Поділ), сумської групи, та, певною мірою, латишів.

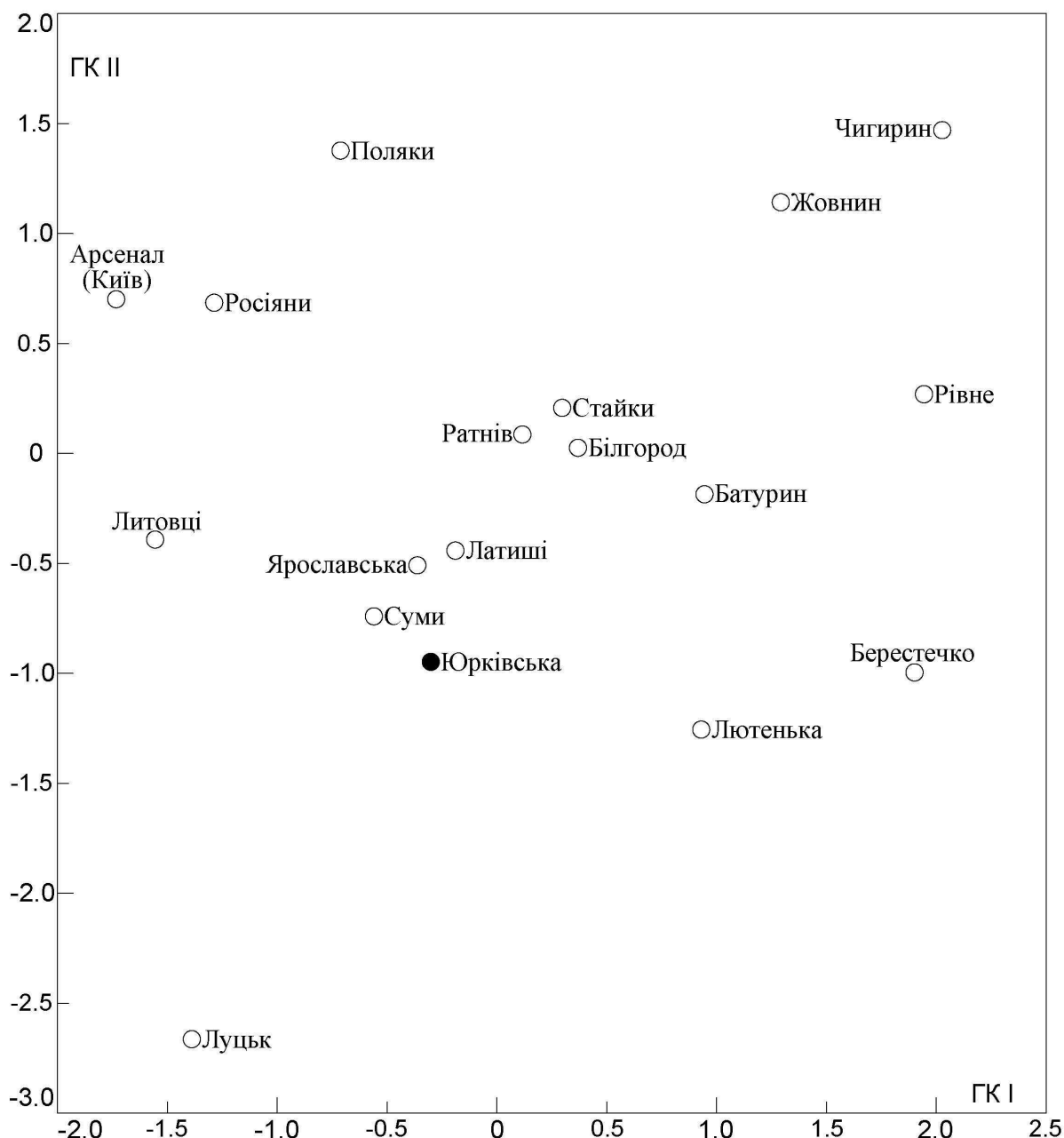

Рис. 4. Розташування 18 краніологічних груп зі Східної Європи в просторі I–II ГК.

Таким чином, згідно з даними краніометрії визначено, що чоловіча група за черепним показником належить до категорії брахікранних форм. Обличчя мезогнатне, сильно профільоване, помірно широке та низьке. Орбіти помірної висоти, ніс середньо широкий. Кут випинання носових кісток сильний. Виявлено морфологічну подібність досліджуваної чоловічої групи до черепів із м. Суми та Михайлівського монастиря в Києві.

Після багатовимірних аналізів, за даними краніометрії, простежується статистична подібність досліджуваної чоловічої групи до черепів із Вишгорода, Чигирини, Сум, київського Михайлівського монастиря та, певною мірою, латишів.

Жіноча серія має брахікранну форму черепної коробки. Обличчя широке, мезогнатне, помірно високе та сильно профільоване. Орбіти помірної висоти, ніс середньо широкий, перенісся низьке. Кут випинання носових кісток сильний.

За даними краніометрії, простежується морфологічна подібність досліджуваної жіночої групи до черепів із м. Батурина. За даними етнічної краніоскопії, методом головних компонент та за даними кластерного аналізу визначено, що збірна серія (чоловіки та жінки) споріднена з київською вибіркою з цвинтаря по вул. Ярославська (Поділ), сумською групою та латишами. За даними коефіцієнтів статевого диморфізму, виявлено морфологічні відмінності та різне вихідне походження чоловіків і жінок у київській вибірці по вул. Юрківська, 3.

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П. Избранное. Происхождение народов Восточной Европы / В. П. Алексеев. – М.: Наука, 2008. – Т. 4. – 343 с.
2. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
3. Безбородых В. И. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. / В. И. Безбородых, Ю. В. Долженко // Антропологический форум. Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты. – Санкт-Петербург: Б/и, 2014. – С. 104–120.
4. Білінська Л. І. Населення Сум XVII–XVIII ст. за результатами археологічних і краніологічних досліджень / Л. І. Білінська, Ю. В. Долженко // Сумська Старовина. – Вип. XLVI. – Суми: Сумський державний університет, 2015. – С. 67–89.
5. Бірюліна О. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипти луцької Хрестовоздвиженської (Братської) церкви / О. Бірюліна, Ю. Долженко // Старий Луцьк. Матеріали Х ювілейної наукової конференції «Любартівські читання» присвяченої 585-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку. – Луцьк: Б/в, 2014. – С. 111–123.
6. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М. С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с.
7. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – М., 2011. – Вып. 19. – С. 202–216.
8. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р. Я. Денисова. – Рига: Наука, 1977. – С. 241–243.
9. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М.: МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.
10. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів / Ю. В. Долженко, О. С. Златогорський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Вип. 1. – Част.4. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – С. 11–22.
11. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька / Ю. В. Долженко // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка). – Луганськ: Б/в, 2012. – С. 487–507.
12. Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис поховань XVI–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині / Ю. Долженко, О. Прядко // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 44. – С. 43–50.
13. Долженко Ю. Краниология населения Луцка XVII–XX ст. / Ю. В. Долженко, Ю. М. Мазурик // Український Історичний Збірник – Вип. 18. – 2015 – С. 368–386.
14. Долженко Ю. В. Поховання XVI–XVIII ст. з міста Рівного (краніологічний аспект) / Ю. В. Долженко, Б. А. Прищеп, не опубліковані дані.
15. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. / Ю. В. Долженко // Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. – Вип. 25. – К.: Фенікс, 2010. – С. 11–17.
16. Евтеев А. А. Проблема полового диморфизма в краниологии: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. биол. наук. 03.00.14 «Антропология» / А. А. Евтеев. – М.: МГУ, 2008. – 26 с.
17. Евтеев А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа / А. А. Евтеев // Археология Подмосковья. Материалы научного семинара. – Вып. 7. – М.: Институт археологии РАН, 2011. – Вып. 7. – С. 433–440.
18. Івакін Г. Ю. Дослідження південної частини Подолу в 1984–1985 рр. / Г. Ю. Івакін, Г. А. Козубовський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1998 рр. Збірник наукових праць. – К., 1993. – С. 104–133; Івакін Г. Ю. Археологічна карта поховальних пам'яток давньоруського Подолу Києва / Г. Ю. Івакін // Древности. 2012. С. 188–197.
19. Казарницький А. А. Результаты антропологического исследования скелетных останков из материалов раскопок кладбища начала XVII в. на большой посадской улице / А. А. Казарницький, И. Г. Ширококов // Бюллетень Института истории материальной культуры Российской академии наук. 2014 – № 4. – С. 387–396.
20. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека / А. Г. Козинцев. – Л.: Наука, 1988. – 165 с.
21. Моисеев В. Г. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии / В. Г. Моисеев, И. Г. Ширококов, А. Крийска, В. И. Хартанович // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г. – СПб.: МАЭ РАН, 2013. – С. 71–79.
22. Покас П. М. До палеоантропології київського подолу XV–XVII ст. / П. М. Покас // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1998 рр. Збірник наукових праць. – К.: 1993. – С. 134–137.
23. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення Центральної України козацької доби / Т. О. Рудич // Історична антропология та біоархеология України. – Вип. 1. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – С. 94–115.
24. Рудич Т. О. Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропології / Т. О. Рудич. Спілка Археологів України – К., 2014. – 298 с.
25. Сагайдак М. А. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві по вул. Юрківська, 3 / М. А. Сагайдак, М. С. Сергєєва. – Ч. 1. – ІА НАНУ, № С 2003/126, інв. номер 22733, 86 с.
26. Санкіна С. Л. Динамика средневекового населения новгородской земли по данным антропологии / С. Л. Санкіна // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2009. – № 2 (38). – С. 119–134.
27. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Рівне: Б/в, 2008. – 304 с.
28. Тараненко С. П. Нові дані щодо могильнику приходської Введенської церкви Києва / С. П. Тараненко, П. С. Вікторова, В. Кода, Ю. В. Долженко // Krolowe i biskupi, gycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych. – Poznan: – 2014 – С. 249–254.
29. Тегако Л. И. Антропология Белорусского Полесья / Л. И. Тегако, А. И. Микулич, И. И. Саливон. – Минск: Наука и техника, 1978. – 158 с.
30. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека / Т. В. Томашевич // Вопросы антропологии. – Вып. 80. – 1988. – С. 119–128.
31. Broca P. Comparaison des index cephaliques sur le vivant et sur le squelette / P. Broca // Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris. – Paris. – 1868. – S. II. – T. 3. – P. 25–32.
32. Dolzhenko Yu. Craniological characteristics of

the Baturyn's population in 17–18 centuries / Yu. Dolzhenko // Ніжинська старовина. – 2014. – Вип. 18. – С. 40–56. 33. Dolzhenko Yu. V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial / Yu. V. Dolzhenko // Modern Science – Moderni věda. – Praha. – Česke Republika: Nemoros, 2014. – № 4. – P. 119–132. 34. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse / Kozintsev A. – Vol. 43/3. Gustav Fischer – Stuttgart, Jena, New York, 1992. – P. 213–244. 35. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer darstellung. Mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden für Studierende, ärzte und forschungsreisende. Zweite, vermernte auflage / R. Martin. – Jena, verlag von Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s.

Юрій Долженко

**КРАНИОЛОГИИ НАСЕЛЕНИЯ КИЕВСКОГО ПОДОЛА XVI–XVIII ВВ.
(МОГИЛЬНИК ПО УЛ. ЮРКОВСКОЙ, 3)**

В статье проанализированы черепа людей, похороненных в г. Киеве в XVI–XVIII вв. Использовались две краниологические методики: краниометрия и этническая краниоскопия. Проведен сравнительный анализ морфологических комплексов этой выборки с жителями Восточной Европы XIV–XX вв. Установлено, что, по данным краниометрии, прослеживается слабая связь мужской выборки с такими группами, как, Киевский Михайловский монастырь, Чигирин. В свою очередь, широколицая женская исследованная серия, за краниометрическими данными, морфологически схожа с черепами из г. Батурина. По этнической краниоскопии прослеживается сходство исследованной группы с киевской выборкой с кладбища по ул. Ярославская (Подол), сумской группы, и некоторым образом с латышами. В целом выявлена неоднородность исследованной серии.

Ключевые слова: Киев, краниометрия, краниоскопия, археология, кладбище.

Yuriy Dolzhenko

**CRANIOLOGY OF KYIV PODIL INHABITANTS, BURIED ON
THE CEMETERY ON IURKIVSKA, 3 IN 16TH –18TH.**

The article deals with skulls of people, buried in Kyiv during 16th – 18th. Two craniological methods: craniometry and ethnic cranioscopy were used. The comparative analysis of morphological complexes of this selection with the Eastern Europe habitants of 14th – 20th. was provided. According to craniometry data, the masculine group by a cranial index belongs to the category of brachy cranial forms. The face is mesognathic, strongly profiled, moderate wide and low. The orbits are of moderate height, a nose is middling wide. The corner of nasal bones flaring is strong. Morphological likeness of investigated masculine group with skulls from Sumy and Kyiv St. Mykchail monastery is exposed. After a multidimensional canonical analysis, according to craniometry data statistical likeness of investigated male group with skulls from Kyiv St. Mykchail monastery and, somehow, Lettsis traced. Female series also has a brachycranial form of skull. A face is wide, mesognathic, moderate high and strongly profiled. The orbits are of moderate height, a nose is middling wide, bridge of the nose is low. The corner of nasal bones flaring is strong. According to ethnic cranioscopy data and the main components method it was exposed, that a collapsible selection (men and women) is family to the Kyivan selection from a cemetery on Iaroslavskaya street (Podil), to the group from Sumy, and, somehow, Letts. According to sexual dimorphism coefficients, morphological differences and different initial origin of men and women in the Kyivan selection of Iurkivska, were exposed.

Key words: Kyiv, craniometry, cranial nonmetrics, archaeology, cemetery.